

Іван Касянчук, Петро Камінський

АНАЛІЗ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ

У результаті обґрунтування нових вимог до фортифікаційної архітектури в другій половині XIX ст. в Європі було побудовано низку об'єктів оборонного призначення. Модерна лінія укріплень у цей час з'явилась, зокрема, уздовж західного кордону Російської імперії. До пам'яток, які доповнювали її на території Волині належить Дубенський форт-застава. Форт викликає інтерес, як об'єкт з високою атрактивністю для відвідувачів, поруч із чим залишає велику кількість питань, пов'язаних із його історією. Саме розгляду окремих аспектів будівництва та використання споруди й присвячена дана стаття.

Актуальність даного дослідження підсилює відсутність за останнє десятиліття предметних наукових напрацювань по темі історії Дубенського форту. Джерела з історії форту неодноразово вивчалися у більш ранній час. Поруч із чим на сьогоднішній день такі відомі студії не можуть бути визначені як задовільні. Перші монографічні дослідження військових інженерів Величка К. І та Яковлева В. В. присвячені мало освітленому аспекту військового мистецтва — розвитку оборонного зодчества з давніх часів до початку XX століття, а також дослідженню засобів облоги та оборони сухопутних фортець у цей період. Вони, швидше, становлять базову основу для подальших досліджень, дають загальну характеристику оборонних об'єктів та засобам оборони проти швидких темпів озброєння того часу. На жаль, вони не локалізують ту чи іншу фортецю в деталях (звертаючи свою увагу на окремі фортеці), а лише вписують їх в загальну оборонну лінію (стратегію) Російської імперії.

Дещо більше світла проливає на форт монографія професора Савчука П. О. «Дубенський форт», а про французькі риси в архітектурі форту нам подає дослідник фортифікації Максим Ющенко.

Вартий уваги й ряд науково-популярних видань, зокрема, заслуженого працівника культури України П. П. Смоліна та краєзнавця Г. В. Бухала. Правда з обережністю потрібно ставитись до даних видань, перевірити в них першоджерела частіше не вдасться, але це перші спроби зібрати локальну інформацію про Дубенський форт.

На основі опрацювання наявних монографічних праць, документів рівненського обласного архіву та військових документів, доступних на інтернет-ресурсах автори розглядають ряд аспектів з історії форту-застави. До них належать передумови будівництва, розміщення і стратегія, військові інженери (будівничі форту), будівництво і військово-топографічний опис, гарнізон і фортечна артилерія. У даному дослідженні розглянуто історію побудови Дубенського форту, його широко територіальне та локальне призначення. Введено в історіографію нові дані стосовно будівничих форту, зокрема полковників Борисова, Белікова та місцевого інженера капітана Панова.

Нижче наведена інформація дозволить деталізувати раніше опубліковану інформацію та ввести нові дані в історіографію про форт-заставу Дубно для його майбутньої комплексної музеєфікації під туристичний об'єкт.

Форт розташований на перетині шляхів: автомагістралі Київ-Чоп і залізної дороги Київ-Варшава, у 8-ми км. південно-західніше м. Дубна, в 4-х км. від залізничної станції Дубно, поблизу с. Тараканів Рівненської області. Завдяки вигідному розташуванню на пагорбі між двома височинами, Волинською і Повчанською, форт домінує над долиною р. Ікви (протікає в 1.5 км. на пн.-сх. від форту), що дозволяє фортечній артилерії контролювати значну територію та залізничне полотно на Дубно.

У зв'язку з нестабільною ситуацією в Європі (в першу чергу після Франко-Пруської військової компанії 1870—1871 рр.) виникла необхідність зміцнення західних кордонів Російської імперії.

Важливість побудови малих прикордонних фортець, у разі війни з Австрією, запропонував очільник військово-інженерного департаменту, генерал-інженер, граф Едуард Іванович Тотлебен. Він особисто інспектував ці місця і дав відповідні доручення для розробки проекту та подав заключення: «на випадок війни на західному кордоні необхідно заздалегідь прийняти міри для затримки наступаючого ворога...у випадку війни не дати ворогу скористатися нашими залізничними шляхами — Тотлебен 1871р» [2, с.11].

У 1873 році відбулась особлива нарада по стратегічному положенню Російської імперії, на якій був присутній особисто Імператор Олександр II, у результаті наради були прийняті рішення по зміцненню західних кордонів імперії. Зокрема, в пункті №3 зазначено звести на південно-західному кордоні два форти-застави: у Дубно – для перегородження залізної дороги від Бродів на Рівне та поблизу Проскурова — для перегородження Волочисько-Київського залізничного шляху [13, с. 183].

Було прийнято рішення про необхідність будівництва форту-застави Дубно, для перекриття залізничної дороги Броди-Рівне, яку саме в той час прокладали. Згідно рішення особливої наради приступили лише до розбивки майбутнього укріплення на місцевості та склали типові креслення нових фортів.

Аналізуючи думку військового інженера Яковлева, стає очевидним, що блокування усіх основних шляхів і переправ, а саме залізниці, зумовлювало б припинення пересування ворожої армії та обозів, що призводило б до великих втрат часу і максимально зменшило б наступальний прорив. Будівництво таких фортів на південно-західному напрямі, а саме Дубно і Проскурів було відкладено. Вся увага із 1876 року була зосереджена на обороні Чорноморського узбережжя, через важкі відносини із Туреччиною (Російсько-Турецька війна 1877—78 рр.).

Записка 1881 року військового міністра Д.А.Мілютіна, який із плану 1873 р. виділив

найбільш нагальні потреби, щоб здійснити їх на практиці: «австрійський кордон видається на цій протяжності у наші межі клином, створюючи майже прямий вхідний кут, і відтісняє південний район до річки Прип'ять і її боліт. У два переходи від свого кордону ворог може дістатись Дубно і Острога, на прямій лінії Київ-Брест, таким чином перервати сполучення Бреста з єдиною його базою Києвом» [2, с. 11].

1882 р. — при військовому міністерстві призначена розпорядча комісія по оборонних спорудах. Імператором стає Олександр III, Тотлебена на посаді товариша генерал-інспектора по інженерній частині замінює інженер, генерал Зверев, який в подальшому приймав участь у розпорядчій комісії по зміцненню західних кордонів.

1883 р. — утворено комістерство по будівництву нової фортеці Ковно і форту-застави Дубно.

Розроблені Тотлебенем проекти по будівництву дубенського форту перестали відповідати новим умовам фортечної оборони. 1884 року Е. І. Тотлебен помирає.

Франція з 1885 по 1890 рр. створила новий тип укріплень — форти-застави. На цегляні склепіння накладалися бетонні тюфяки з піщаним між цеглою і бетоном прошарком. Інші роботи з переробки старих французьких фортів полягали в зрізанні високих траверсів, потовщенні брустверів, руйнуванні капонірів і напівкапонірів, їх замінюють бетонними за контрескарповими фланкуючими будівлями, які отримали у Франції, як потім і в Росії назву кофри (від франц. слова *coffre* — скриня, ящик), у пониженні примкнутих ескарпових стін. Усі ці роботи проводилися з 1887 р згідно знову виданої після дослідів у Бурже інструкції [13, с. 205]. У Дубенському форті аналогічні роботи по перебудові проводили з 1892 р., що дає чергову підставу говорити про типовість нашого форту французьким, а не казенним російським.

А вже наказом від 15 серпня 1885 року проект був затверджений на вищому рівні. Восени розпочато будівельні роботи. Вищим направленням та наглядом за зведенням укріплення займався військовий інженер, полковник Борисов, який отримав права і звання будівничого Дубенських укріплень [11, арк. 247—248].

Українська історіографія на сьогоднішній день не знає нічого конкретного про

особистість полковника Борисова, навіть його ініціалів. Згідно розробленого Е. І. Тотлебенем плану по укріпленню м. Очаків Херсонської губернії (нині Миколаївська обл.), у 1874 році було розпочато спорудження батареиноного острова-форту (сучасний острів Березань) під керівництвом військового інженера Борисова. Будівництво форту було завершено у грудні 1880 року, де було встановлено 12 обертаючих гармат та 6 висувних(прихованих) артилерійських установок [15]. Саме ці інноваційні розробки Борисов планував задіяти у будівництві Дубенського форту. У генералітеті Російської імператорської армії значиться лише одна особа, яка б підходила до постаті даного інженера — Борисов Павло Євграфович (24.01.1834. — 06.08.1903 рр. життя). Відповідно, у 1874 році, у віці 40 років уже досвідченому інженеру доручили будівництво батареиноного острова (Березань). У 1885 році, у 51-річному віці розпочинає будівництво форту-застави Дубно, через 4 роки — у 1889 р. (згідно історичної довідки проектного інституту «Укрпроектреставрація» — час закінчення будівництва форту, були завершені всі головні роботи згідно затвердженого проекту, але ще не уведений в експлуатацію) отримує чин генерал-майора. У 1896 році, у 62-річному віці звільнений із чином генерал-лейтенанта, з мундиром і пенсією [14]. Тому, ймовірно говорити, що це перші, конкретні опубліковані біографічні відомості про інженера, давно відомого нам, як полковника Борисова.

Про те, що форт був уже збудований у 1889 році, слід звернути увагу на документ, опублікований у збірнику документів Російської імперії за 1889 р., від 08 липня, де вказано, що з «височайшого повеління утворити Дубенську фортечну артилерійську роту і підпорядкувати її командиру київської фортечної артилерії» [8, с. 411].

Першим командиром Дубенської фортечної артилерійської роти був штабс-капітан Подрузький Володимир Іванович.

У 1889 році будівничих підрядників усунуто від робіт і сформовано господарський комітет під головуванням військового інженера підполковника Белікова, який став другою ключовою особистістю у Дубенському форту. З 1892 року він став головою Дубенського інженерного управління й виконувачем прав

коменданта Дубенського форту. У 1896 році полковник Беліков домігся для форту статусу діючої оборонної одиниці. 27.10. 1897 року полковник Беліков залишає посаду коменданта та ще на деякий час повертається у головування Дубенського інженерного управління (останній документ за підписом полковника Белікова датований 15.01.1898 роком). Пам'ять про Белікова залишилась на подвір'ї собору Різдва Пресвятої Богородиці, що у колишньому селі Руський Страклів (нині м. Дубно), де є поховання з табличкою на якій написано: «Здѣсь покоится тѣло младенца Надежды Дочери Военного инженера подполковника Бѣликова род. 25 янв. 1886 года. сконч. 17 января 1889 года». За місцевими переказами донька інженера Белікова (одна із шести дочок у сім'ї) трагічно загинула, упавши з будівельних риштувань, що стояли біля фасаду храму.

29 березня 1898 року керівництво Дубенського форту отримало права, які мають керівники фортець третього класу, що давало можливість коменданту форту отримати чин генерал-майора [9, с. 225].

Повернувшись до стратегії та розміщення форту, слід процитувати архівний документ довідкового відділу: (цитуємо вибірково) «Цілком таємно, відгук штабу Київського військового округу від 16 червня 1901 року №91/352. Детальний військово-топографічний опис форту у сфері дії фортечної артилерії. «На відстані 2-3-х верств від форту околиці більшою частиною, вкриті лісом, а від поблизу розташованих підвищень, утворюється великий простір у 750 сажнів (1600 м.) від західного фасу форту, прихований від погляду й обстрілу за способом стрільби по невидимих цілях».

З даного документу стає відомо, що на захід від форту територія вкрита лісами й захищена Повчанською височиною, а решту територій оточувала р. Іква та її мочари [3, арк. 2].

Серед місцевих військових інженерів найяскравішою постаттю був Панов Данило Миколайович. Із документів державного архіву Рівненської області відомо, що Панов станом на 22.11.1897 року, уже служив на форту в чині підпоручника. Поручник з 1900 року, штабс-капітан з 1903 року, капітан з 1906 року. Із січня 1908 року і до скасування

посади (07.05.1908 р.) був виконувачем прав начальника Дубенського інженерного управління. Відставний інженер капітан царської армії, Панов Данило Миколайович (1867—1943 рр.) і його дружина, Панова Катерина Павлівна (1880—1964 рр.) уродженка м. Санкт-Петербург, проживали у с. Загорці, мали приватний будинок і 5 гектарів землі, вели власне господарство. Поховані на сільському цвинтарі у с. Загорці [7].

Гарнізон форту почав формуватися ще з часу будівництва укріплення, на базі одного батальйону [10, с. 311—312], а також Івангородської артилерійської роти. Про це свідчать архівні документи, зокрема, книга наказів Івангородської артилерійської роти, що зберігалась на форту.

08.07.1889 року була створена Дубенська фортечна артилерійська рота. Серед відомих архівних документів, найбільша кількість особового складу форту становила 458 осіб, станом на 1898 р. Основу складала артилерійська рота та штат коменданта. Піхотних рот в особовому складі на форті не значилось. Службу по охороні форту здійснювала 12 рота 41 піхотного Селенгінського полку, дислокованого у Дубні, тоді як сама рота була розквартирована в с. Вовковиї, Дубенського повіту.

Єдиний свого роду архівний документ, який засвідчує відсутність піхоти в мирний час на форту, є лист командира 41 піхотного Селенгінського полку полковника Максимовіча до коменданта форту полковника Корзуна від 06.04.1899 року за вихідним №32: «Прошу Ваше Високоблагородіє повідомити мене чи пристосовано приміщення для зберігання мундирного одягу, оснащення і озброєння для 12-ої роти ввіреного мені полку, призначеної для охорони форту і якого числа зазначені речі можуть бути перевезені на форт» [4, арк.8].

Ще один, поки що єдиний документ, проливає світло на номер форту в Рос імпр. — «ЦІЛКОМ ТАЄМНО, Командиру Дубенського форту. По виконанню словесного розпорядження Вашого Високоблагородія представляю копію детального плану форту № 316 з вказівками існуючого озброєння і порохових погребів. п-к. Баумгартен 30 березня 1899р.» (Ф-№497, опис1, справа-11.) [5, арк. 7].

Фортечна артилерійська рота розташована у мирний час у центральній казармі, в середині форту; у військовий час гарнізон форту розташовується у казематах військового часу (безпечні каземати по периметру центральної казарми) [6, арк. 1].

Особовий склад гарнізону форту становили: артилерійська рота, управління коменданту, вільнонаймані та прикомандировані. В артилерійську роту входили: артилерійська обслуга, кулеметна та учбова команди (готували геліографів, зв'язкових, телеграфістів, саперів, а також навчали письма, граматики та арифметики). В управління коменданта форту входили: штат коменданта форту, управління виконавця інженерних робіт, підрозділ військової жандармерії.

До червня 1907 року артилерійська рота Дубенського форту була передислокована на Далекий Схід, лишилися 35 чоловік особового складу. 01.10.1907 року фортечну роту виключили зі складу Київського військового округу. Згідно наказу військового міністерства за №180 25.04.1908 року артилерійській роті потрібно у повному складі зі всім озброєнням остаточно передислокуватися у м. Владивосток [12, с. 239].

10.09.1908 р. останній комендант форту підполковник Любінський Георгій Вікторович скасовує управління коменданта і стає начальником гарнізону Дубенського форту, в якому розташовується дисциплінарний батальйон Київського військового округу. Охорону дизбату несли по черзі дві роти 42 Якутського піхотного полку, що дислокувався в м. Крем'янець. Саме ця рота і квартирувала на заміну артилерійській у приміщеннях центральної казарми форту.

З погляду авторитетних генералів і кращих фахівців військової інженерії не лише Російської Імперії, а й Європи, К. І. Величка, В. В. Яковлева, М. Шварте, які всі як один, відстоювали надстратегічну роль укріплень на західному кордоні з Австрією і Німеччиною, залишається незрозумілим, чому стратегічна важливість форту-застави Дубно була знехтувана, чому бойову одиницю на форті скасували ще у 1908 році? Це вкрай важливе питання, яке ще потребує подальших кваліфікованих досліджень. Але єдину суттєву відповідь на це запитання дає К. І. Величко: «Невтішні

висновки Японської війни і перша революція відобразились для нас негативно на заході. Військовий міністр генерал Редігер, не додав нічого для посилення наших західних кордонів. Напрочуд, з огляду стислого положення наших фінансів, прагнув скасувати непотрібні, на його думку, фортеці, наприклад Дубно. Фортеця Дубно була скасована, але не знищена» [2, с. 32].

Тепер стосовно невикористання форту російською армією у 1915 році. Не підготовлені до фортечної оборони відступаючі підрозділи кінної артилерії, опинившись в умовах загрози облоги, протистояти потужним обстрілам далекобійної ворожої артилерії не могли. Російська армія відступала по всій лінії фронту. Слід зауважити, що форт Ковно (Каунас) протримався 10 днів, форт Новогорітський (Модлін) — 9 днів, форт Гродно і система фортифікаційних споруд форту Брест-Литовськ, які були готові до оборони — евакуйовані. А форт Дубно увійшов до складу польової позиції, як опорний пункт, але був покинутий російськими військами. В «Історії фортець» В. В. Яковлева говориться: «фортеці не можуть протистояти сучасній артилерії та її величезній кількості снарядів... але навіть після сильних бомбардувань, форти зберігали свою загальну обороноздатність» [13, с. 380]. З великою ймовірністю можна стверджувати, що інженерна думка того часу лишалася на крок по заду прогресу військової справи й удосконалення артилерії, в першу чергу. Але якщо б бойова одиниця форту-застави Дубно була в дії, то вела б оборону на ряду з фортами Осовець та Івангород, але на відміну від останніх, була б у кращих умовах, з огляду на те, що фронт у вересні 1915 року зупинився через 2.5 км. від форту по лінії р. Ікви. Очевидно підбив форту росіянами напередодні 08 вересня 1915 року ґрунтувався на тому, що опинившись вцілілим у ворожих руках, становив би велику загрозу, у разі контрудару.

Фортечна артилерія складала собою вагомий арсенал озброєння. Аналізуючи писемні джерела та архівні документи подаємо детальний список артилерії форту:

1. Сталева 8-ми дюймова (203 мм.) фортечна мортира зразка 1877 р. у 200 пудів (3276 кг), бомба — 79 (3 кг пороху) кг,

дальність стрільби — 5907 м — 4 шт.;

2. Польова 6-ти дюймова (152,4 мм) мортира зразка 1885 р. Енгельгардта-Круппа вагою 459 кг — 1 шт.;

3. Осадна 6-ти дюймова (152,4 мм) гармата на лафеті зразка 1877 р. у 120 пудів (1966 кг) — 4 шт.;

4. Гармата 6-ти дюймова (152,4 мм) на зникаючому лафеті Разсказова у 120 пудів — 2 шт.;

5. Гармата 6-дюймова у 190 пудів (3112 кг) — 3 шт.

Різниця між усіма 6-ти дюймовими гарматами на форті була лише у товщині стінок стволу. Дальність стрільби у 120-ти пудової — 7355 м, 190-то пудової — 8192 м;

6. Легка, кленова, протиштурмова 4-х фунтова (87 мм) гармата у 445 кг., дальність стрільби — 6447 м — 8 шт.;

7. Комплекс капонір-гармата 2, 24 дюйма (57 мм) Норденфельда зразка 1892 р. у 140 кг., дальність стрільби — 5975 м. — 8 шт.;

8. 1/2 пудова 6-ти дюймова (152,4 мм) мідна мортира зразка 1838 р., на залізному станку (вагою 65.5 кг) 1866 р., вага мортири — близько 9 кг — 10 шт. Розрахунок даної гармати складався із 4 чоловік, дальність стрільби — 960 м;

9. Трьохлінійний 7, 62 мм станковий кулемет системи Максима з колісним лафетом і щитком 1895 р., вагою 27,2 кг — 10 шт.

З 1890 по 1892 рр. на форту була встановлена експериментальна висувна платформа під фортечну гармату полковника Борисова, які він уже успішно застосував у фортеці на о. Березань. Основа установки сягала 21-го футу шириною (6,4 м) і у 100 футів довжиною (30,48 м). Орудійне гніздо розміщувалось між двома траверсами, гармата знаходилася на платформі у бойовому положенні та утримувалась на своєму місці противагою, яка з'єднувалась з платформою довгим ланцюгом, перекинутим через блок і рухалась вгору і вниз в колодязь [1, с. 324—325]. На сьогоднішній день можемо з великою вірогідністю припускати використання піддану платформу місця, яке вкрай перебудоване й знаходиться під залізобетонним і земляним пд.-зх. траверсом. Як вважав К. І. Величко, однією з причин скасування даної установки послугувало введення в дію навісного вогню фугасними бомбами, що могли з легкістю перебити

ланцюги чи рейки, таким чином вивести з дії установку, яка би в свою чергу заблокувала велику територію на валгангу.

У проєкті форту-застави Дубно мали на меті задіяти броньовані обертаючі артилерійські башти системи Мужена (Франція) або Шумана (Німеччина). Для встановлення трьох таких башт були підготовлені місця над круглими казематами з колонами посередині. Питання доцільності встановлення даних башт відклали в сторону, як невідповідаючим цілям і потребам армії. Цитуючи К. І. Величка: «без форми та достатньої броні встановлювати їх ризиковано» та В. В. Яковлева «1890-ті рр. пройшли для фортець без застосування броньованих башт» стає зрозумілим чому надвежні приміщення, тобто круглі каземати з колонами, не були застосовані

за призначенням.

Історія форту та його окремі сфери життя потребують ще багатьох подальших наукових досліджень та окремих публікацій. Дубенський форт, підірваний 7—8 вересня 1915 року відступаючими російськими військами, обстріляний наступаючими військами генерала Сахарова в ході Луцького прориву 1916 року (з 1923 р. Брусилівським проривом), підданий штурмам і обстрілам Першої кінної армії командарма Будьонного у 1920 році, так за всю свою історію у війнах, жодного разу не прислужився Російській армії, натомість був використаний сповна й прославлений у боях австрійцями у 1915—1916 рр. і мужньою обороною майора Війська Польського Віктора Матчинського у 1920-му році.

Джерела та література

1. Величко К.И. Исследование новейших средств осады и обороны сухопутных крепостей: с атласом из 15 л. черт. СПб.: тип. и лит. В. А. Тиханова, 1890. 576 с.
2. Величко К. И. Русские крепости в связи с операциями полевых армий в мировую войну (критико-стратегический этюд по архивным материалам и воспоминаниям). Л., 1926, 166 с., 5 л. схем.
3. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). Ф. 497, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
4. ДАРО. Ф. 497, оп. 1, спр. 11, арк. 8.
5. ДАРО. Ф. 497, оп. 1, спр. 11, арк. 7.
6. ДАРО. Ф. 497, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
7. Лист завідуючого Дубенським філіалом музею Кузнецова І. директору Рівненського краєзнавчого музею Атаманенку Е. від 25. 03. 1988 р. // Кабінет історії ДІКЗ м. Дубна, тека «Дубенський форт».
8. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Том IX. 1889 г., приказ № 6186 от 08 июля. СПб: Государственная типография, 1891. с. 411.
9. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Том XVIII. Отделение 1. 1898 г., приказ № 15208 от 29 марта. СПб: Государственная типография, 1901. с. 225.
10. Россия. Военное министерство. Приказы по Военному ведомству ... [по годам]. СПб., 1853-1917. Приказ № 77 от 08 апреля 1886 г. с. 311—312.
11. Російський державний військово-історичний архів Ф.16129, оп. 1, од. зб. 165, «Дубенский Форт и гарнизон г. Дубно 1883—1916 гг.» арк. 247—248.
12. Савчук П. О. Дубенський форт: іст. нарис. Рівне: Ліста, 2001. 285 с.:іл.
13. Яковлев В.В. История крепостей. М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. 400 с.
14. http://rusgeneral.ru/general_b6.html
15. <http://tsushima.su/forums/viewtopic.php?pid=1012080>.